

КОНТРОВЕРЗЕ У СРПСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

LECTURE SERIES

Book IV

CONTROVERSIES IN SERBIAN HISTORIOGRAPHY

Accepted at the 2nd meeting of the Department of historical sciences
on 5th of March 2018

E d i t o r

Academician
MIHAILO VOJVODIĆ

BELGRADE 2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЦИКЛУС ПРЕДАВАЊА

Књига IV

КОНТРОВЕРЗЕ У СРПСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ

Примљено на II скупу Одељења историјских наука
од 5. марта 2018. године

У р е д н и к

академик

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

БЕОГРАД 2018

Издаје
Српска академија наука и уметности
Кнеза Михаила 35, Београд

Технички уредник
Мира Зебић

Лектура и коректура
Младенка Савичић

Тираж
400 примерака

Штампа
Планетиа њринић

САДРЖАЈ

Предговор – Михаило Војводић

Мирјана Живојиновић, <i>Пишање веродостојности преписа повеља династије Немањића – Архив манастира Хиландара</i>	1
Mirjana Živojinović, <i>La question de l'authenticité des copies des chartes de la dynastie des Nemanjić archives du monastère de chilandar</i>	22
Василије Крестић, <i>Истине и заблуде о југословенству Јосипа Јурја Штросмајера</i>	23
Vasilije Krestić, <i>Truths and fallacies about Yugoslavism of Josip Jurij Strossmayer</i>	41
Славенко Терзић, <i>Етничко и верско у процесу српске националне интеграције</i>	43
Slavenko Terzić, <i>The ethnic and religious in the process of Serbian national integration</i>	62
Софија Божић, <i>Срби у Хрватској, Славонији и Далмацији и „великосрпска хегемонија“ у Краљевини СХС (1918–1929)</i>	63
Sofija Božić, <i>Serbs in Croatia, Slavonia and Dalmatia and “greater Serbian hegemony” in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1918–1929)</i>	82
Мира Радојевић, <i>Милан Недић у српској историографији</i>	83
Mira Radojević, <i>Milan Nedić in Serbian historiography</i>	99
Љубодраг Димић, <i>Историографске контроверзе о историји Југославије</i> ..	101
Ljubodrag Dimić, <i>Historiographical controversies about the history of Yugoslavia</i>	130

ПРЕДГОВОР

Одељење историјских наука хтело је да стоседамдесетпетогодишњи јубилеј САНУ обележи једним мањим циклусом предавања којом приликом би наши истакнути историчари издвојили из своје уже области, питања, дакле по свом нахођењу би обратили пажњу на питања која су у досадашњем историографском тумачењу карактеристична по различитим оценама које су о њима изрицане. Није међутим намера предавача да изнесе дефинитивна решења него да понуде своје гледиште које би се као такво могло прихватити као суверено. Немојмо се заваравати, таквих питања у нашој историји а самим тим и у посвећеној им историографији, има много. Највише је томе допринела прошлост нашег народа, врло сложена, бурна, и испуњена унутрашњим супротностима, а исто тако изложена и спољним утицајима који најчешће нису водили ничему добром. Управо због тога смо добили прилику да овим малим циклусом потврдимо да су таква питања у нас обележила сва раздобља почевши од средњовековне немањићке историје па до двадесетог века, и да су ово само неки од примера. Зато га и завршавамо појединим од савремених питања. Прихватили смо термин контроверзе у наслову циклуса, истина после извесног колебања, јер нам се чинио приближним ономе на шта смо хтели да укажемо.

Желели смо заправо да истакнемо чињеницу да у историји српског друштва и државности није слога народа била чинилац који је био у неопходној мери присутан. И управо то је било погодно тле многим, и споља и изнутра, који су желели да га искористе и начине злоупотребу. Сетимо се да се и прва српска држава када је била на врхунцу поцепала на више државица. Са сепаратизмом који је био рекло би се укореењен и на целом Балкану рачунали су и Турци у 14. и 15. веку да Србима овладају. Срби су тада добили моћног непријатеља који је њима

господарио дуго времена, тачније вековима. А пошто су започели своје ослобођење имали су у њему противника све до 20. века када су ратним победама постали своји на своме. Други неизбежан фактор током наше прошлости била је суседна Хабзбуршка монархија тј. Аустрија односно Аустро-Угарска која је још у 18. веку учествовала у подели интересних сфера на Балкану, тајним уступцима или силом по феудалном схватању међународног права, а Срби су углавном најчешће гурани у њене окви-ре. Упркос чињеници што су у 18. веку Срби чинили заштитни штит Хабзбуршке монархије у Војној крајини а затим им стизали преко Беча позитивни културни утицаји или симпатије за стварање српског националног покрета у Београдском пашалуку, већ самом чињеницом да се јужно од Саве и доњег Дунава почела у 19. веку образовати аутономна Србија са јаким национално ослободилачким осећањима и претензијама ка територијама неослобођених Срба у Турској, и њеним ставом о немешању великих сила, ствари су добиле другу димензију. Аустријско царство постало је новој држави љути противник јер је она пресекла његове планове о територијалној експанзији ка југу. Тако ће бити све до 1914. године. Показаће се то у многим питањима. Довољно је само да се сетимо кризе 1875–78. године, Берлинског конгреса и окупације аустроугарским трупама Босне и Херцеговине, територија претежно насељених српским становништвом, и оправдавања тог чина кога се и данас тврдокорно држе бечки историчари али и не само они. Радило се наводно о привременој окупацији коју је Беч 1908. године превео у анексију погазивши међународно право и изазвавши тиме велику међународну кризу. Није зато ни мало чудно што ће историографија Аустрије у многим питањима која су се тичала Србије и српског народа имати другачија тумачења од српске. Српске претензије на турско територијално наслеђе, дакле оне територије у европском делу Турске насељене Србима, биле су препрека и намерама већине великих сила да се докопају важног и од њих жељеног геостратешког положаја југоисточног Балкана. Дакле, сама прошлост Србије и српског народа у целини давала је довољно повода западној историографији да поједине проблеме гледа својим очима и некритички их оцењује. Спољнополитички положај Србије, као и политика великих сила да једно говоре а друго творе су, према томе, у себи носили довољно разлога за различита тумачења односно контроверзе.

И унутрашња политика Србије садржала је толико разноврсних супротности да се то одразило и на оцене у нашој историографији оставивши рекло би се и више отворених питања. Стварање нововековне Србије оружјем и дипломатијом дакле заслугом Карађорђа и Милоша дало је две династије које су у се у 19. веку смењивале, и једна другу ни мало благонаклоно оцењивале, а које су уз то биле и различито

спољнополитички оријентисане. И доношење устава, једног, другог или њихово укидање државним ударима и најчешће претварање Скупштине у неку врсту саветодавног одбора за спољне послове доводило је до сукоба између личне власти и уставног режима. Оснивање политичких странака, њихов различити однос према династијама као и њихова несагласност у спољнополитичкој оријентацији били су значајан извор супротности који су, уз спољне утицаје, по многим оценама успорили развој нововековне Србије. Дакле, само из тога произилазило је доста сложених питања тако да ни спорења око њих и различита тумачења нису били ништа необично. Свему томе треба додати и озбиљне кризе у вези са Србијом уочи Првог светског рата, њен отпор анексионистичкој политици Аустро-Угарске, као и јавно и званично истицање српског питања, тј. питања ослобођења и уједињења српског народа. Жестоки напади бечких и пештанских политичара као и њихове штампе на српски народ, оптужбе да Србија развија великосрпску пропаганду против Аустро-Угарске, с друге стране све чвршће становиште у Србији да је немогуће измирити интересе Србије о уједињењу свих Срба и интересе Аустро-Угарске, као и велики углед који је Србија стекла код јужнословенског света победама у Балканским ратовима, учинили су да су се на аустроугарској територији озбиљно припремали за рат са Србијом и ишчекивали повод. Отворено су стављали *urbi et orbi* какве намере имају са Србијом. Наравно да су због тога историографски текстови пре свега иностранци, осим чињеница, доносили и искривљену слику и нетачна тумачења о Србији и српском народу што је карактеристично до дана данашњег. Треба се само сетити какве су оцене и тумачења од њихове стране дати поводом стогодишњег јубилеја Првог светског рата или претходних Балканских ратова. Разуме се, многе од њих није било тешко оповргавати. Мислимо зато да ће и овај циклус предавања, усмерен на указивање на контроверзе у историографији – бити леп прилог научном сагледавању бар неких од многих питања из наше прошлости која завређују пажњу да се о њима говори.

Михаило Војводић

СОФИЈА БОЖИЋ

СРБИ У ХРВАТСКОЈ, СЛАВОНИЈИ И ДАЛМАЦИЈИ И „ВЕЛИКОСРПСКА ХЕГЕМОНИЈА” У КРАЉЕВИНИ СХС (1918–1929)

Апстракт. – У раду се истражује друштвени и политички контекст српске егзистенције у хрватском миљеу, у намери да се установи да ли је наводна доминација Срба у југословенској држави била само пропагандна фlosкула коришћена у манипулативне сврхе, за прикривање великохрватских амбиција, или је имала утемељење у историјској стварности. Прикупљена сведочанства показала су да су Срби у Хрватској, Славонији и Далмацији пре били у подређеном, него у хегемонистичком положају, односно да су оптужбе против Срба као тлачитеља и угњетача заиста биле у функцији далекосежних политичких циљева и да је требало да припреме терен за њихово остваривање.

Највећи оружани обрачун између држава и народа у дотадашњој историји човечанства, који је трајао од 1914. до 1918. године и који је био познат под називом Велики рат, завршен је нестанком неколико великих царстава с политичке карте света. На њиховим рушевинама формиране су потпуно нове државе, па се једна таква творевина појавила и на простору Западног Балкана. Та нова држава настала је уједињавањем делова потучене и сломљене Хабзбуршке монархије на којима су живе-ли југословенски народи, са два српским државама, Србијом и Црном Гором. Стварање Југославије одвијало се уз бројне тешкоће и проблеме у међунационалним односима, који су се појавили већ за време рата, нарочито између Хрвата и Срба. Водећи хрватски политичари и инте-

лектуалци заузели су сепаратистички став пре него што је формирана нова држава: шест пута су се тајно састајали у новембру и децембру 1918. године и разрадили план пружања отпора југословенству, Србији и Србима.¹ Због тога чин стварања Југославије није био тренутак који је симболизовао крај тензија већ су оне наставиле да се простиру кроз време, добијајући на снази и оштрини. Хрватско питање давало је основни тон политичком животу, изазивајући перманентну кризу у земљи. Оно је отворено чим је основана заједница југословенских народа и није никада решено јер све што је власт предузимала у том правцу наилазило је на отпор хрватске политичке елите и зато није давало никакве резултате. Хрватска страна била је заинтересована само за хрватске националне интересе и упорно је подривала државне темеље, делујући деструктивно и отежавајући развитак и напредак младе краљевине. Не показујући нимало стрпљења нити добре воље, ни не покушавајући да се адаптира новим околностима, не желећи да учествује у изградњи једног потпуно новог државног организма, хрватско вођство знало је само да се жали, приговара и протестује због тобожње обесправљености, експлоатисаности и неравноправности. На мети његових напада увек су били Срби и Београд као освајачи, поробљивачи и хегемонисти.² Тај добро осмишљен и разрађен стереотип о великосрпској хегемонији оптуживао је српску политичку елиту као искључивог кривца за све што у југословенској краљевини није функционисало како треба, за то што њени народи, преко својих представника, нису успевали да нађу заједнички језик већ су континуираним међусобним сукобима дестабилизovali државу и угрожавали њен опстанак и просперитет.

У науци, међутим, постоји већ довољно доказа да су тврдње о гушењу хрватских права и искоришћавању хрватског народа плод политичке пропаганде, а не израз реалног стања. На то питање можемо погледати из још једног угла, из угла Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији. Резултати истраживања њиховог положаја, амбијента у коме су живели и учешћа у структурама власти приближавају нас, неумит-

¹ Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb 1992, (репринт) 24–25; Ђорђе Ђ. Станковић, *Никола Пашић и Хрвати (1918–1923)*, 27–28.

² Milan Rojc, *Za bolju budućnost naše Kraljevine (Razvitak prilika u Hrvatskoj)*, Zagreb 1922; Stjepan Radić, *Politički spisi: autobiografija; članci; govori; rasprave*, priredio Zvonimir Kulundžić, Zagreb 1971; Rudolf Horvat, *Hrvatsko pitanje*, Zagreb 1923; Rudolf Horvat, *Hrvati i Srbi*, s. 1, s. a.; Živan Bertić, *Hrvatska politika*, Zagreb 1927; *Hrvatsko pitanje i amputacija*, Zagreb 1928; N. Z. Bjelovučić, *Hrvatsko pitanje: prigodom desetgodišnjice Kraljevine S.H.S.*, Zagreb 1928; M. Drinković, *Hrvatska i državna politika*, Zagreb 1928; *Putem hrvatskog državnog prava: poglavnikovi govori, izjave i članci prije odlaska u tuđinu*, Zagreb 1942. Аргументација о наводном економском империјализму Србије и профитерству Београда злоупотребом апарата власти сажета је у брошури Рудолфа Бићанића: *Економска подлога хрватског питања*, Zagreb 1938.

ном логиком чињеница, одговору на питање да ли су оптужбе на рачун Срба имале утемељење у историјској стварности или су биле политички мотивисане. У том смислу, од посебног је значаја период непосредно после уједињења, прве године и прва деценија у заједничкој држави.

Када је формирано Краљевство, односно Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, како је све до завођења режима диктатуре 1929. године називана југословенска држава, удео Срба у укупном становништву Хрватске и Славоније износио је, према подацима државне статистике, 24,1%, а у становништву Далмације 17%.³ Иако посвуда распршени, Срби су били најкомпактнији у пограничном појасу с Босном и Херцеговином, формирајући један дугачак лук од Земуна до јужне Далмације. Подручја где су били заступљени с више од 50% становништва и где су, уз то, живели континуирано генерацијама и где су се населили ненасилно у односу на припаднике других народа, представљала су српски етнички простор у Хрватској, Славонији и Далмацији. На том подручју они су живели претежно у сеоским насељима, што је њиховој заједници давало изразито рурално обележје.

У привредном погледу, Хрватска, Славонија и Далмација била су подручја на којима је доминирала пољопривреда и на којима су, у складу са специфичностима терена, гајени разни ратарски производи и стока. Но, и поред тога, Хрватска са Славонијом била је индустријализованија од источних делова државе. То је била предност наслеђена из предратног периода, која се у Краљевини увећала, али која се није односила и на Србе. Пошто су индустријска постројења била распоређена претежно ван српског етничког простора, српска заједница није могла да превлада аграрно наслеђе. Налазећи се изван комуникацијских праваца, у најпасивнијим крајевима државе који нису имали вишак производа за извоз због неискоришћености природних потенцијала, Срби нису могли да развијају пољопривреду како би повећали приносе и тако подигли животни стандард. На то је негативно утицало неплодно земљиште, превладавање малих поседа, сушне године и примитиван начин обраде земље.

Привредни напредак српског етничког простора био је могућ само под условом развоја саобраћајне инфраструктуре. Међутим, саобраћајни проблеми српског народа, као једна од његових примарних потреба, нису били решени упркос намери државе да повеже целокупан железнички систем у једну целину и осигура излаз на море. У Личку пругу, започету у Хабзбуршкој монархији, а завршену 1925. године, уложена су значајна средства, као и у друге железничке линије, али места која

³ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31 јануара 1921 год.*, Сарајево 1932; Јован Илић, „Број и размештај Срба на територији авнојске Хрватске“, *Срби у Хрватској. Насељавање, број и територијални размештај*, Београд 1993.

нису лежала непосредно уз пругу од ње нису имала користи. Располажући скромним буџетом, сиромашна држава није успевала да подржи све неопходне пројекте, па тако ни да створи разуђену путну мрежу која би главне железничке артерије приближила и удаљеним селима. Због тога су велики делови српског етничког простора и даље остали изван главних комуникацијских праваца. Житељима села удаљених на десетине километара од најближе железничке станице тешко је полазило за руком да користе Личку пругу, која је ионако била непоуздана, редовно затрпана снежним наносима током зимских месеци. Ништа лакше није им успевало ни да се превозе осталим пругама. Српским срезовима недостајао је и бољи поштански, а поготово телефонски саобраћај.

Српске новчане установе, земљорадничке задруге и Српско привредно друштво „Привредник“, основани још крајем 19. века, наставили су да раде на привредном преображају српске заједнице. Њихове активности сада су, међутим, проширене на територију читаве државе, обухватајући целину југословенског простора, а не само Србе у Хрватској. Те организације наставиле су да функционишу углавном по инерцији, не прилагођавајући задатке и циљеве с којима су некад започеле деловање захтевима новог времена. За њих су и даље важили планови и начела с краја 19. века и нису имале слуха за осмишљавање новог програма рада. Оне нису показивале интересовање за напуштање производних облика и односа из преиндустријске ере, односно за привредни преображај српског етничког простора у правцу индустријализације, већ су се држале постојећег стања. „Привредникови“ напори да створи средњи слој код Срба, школујући за трговце и занатлије сиромашне, али према способностима одабране дечачке и девојчице, нису битно утицали на разуђивање професионалне структуре српске заједнице. Прегнућа појединих интелектуалаца, који су се ангажовали независно од ових наслеђених организација, такође нису имала за циљ да унесу промене у друштвену структуру већ су само настојала да подигну културни и материјални ниво заосталих и неразвијених српских руралних средина – различитим иницијативама у области просвете, здравства, економије – те да посредују између њих и државе како би институције власти подстакли на интензивније инвестирање у српско село и сељаштво у Хрватској.

За српски етнички простор у Хрватској, Славонији и Далмацији држава није имала никакав посебан развојни програм; сељаштво је могло да оствари своје интересе само уколико су се они уклапали у опште државне пројекте. Потребу за земљом донекле је могло да задовољи учешћем у аграрној реформи и колонизацији, установа угледних газдинстава оспособљавала је сељаштво за успешнију пољопривредну производњу, а у кризним ситуацијама, као што је глад узрокована сушним и неродним годинама, држава је мање или више интервенисала, у складу са својим финансијским могућностима.

Заосталост и неразвијеност српског народа у Хрватској била је последица, пре свега, његове велике непросвећености коју вековима није успевао да превлада због упорног опструисања од стране хришћанских сила које је бранио од ислама. После уједињења очекивало се да ће југословенска држава обавити озбиљан задатак уједначавања наслеђених разлика у образовном нивоу између српских и хрватских срезова. Гледано у целини, Хрватска, Славонија и Далмација биле су развијеније од источних делова државе, али су међу њиховим појединим деловима постојале знатне разлике. На српском етничком простору било је пропорционално најмање основних школа, биле су старе, запуштене и лоше опремљене, с недовољно просторних капацитета да издрже притисак деце обухваћене школском обавезом. Буџетска средства, која су издвајана за изградњу нових и поправку постојећих школских зграда, била су намењена и срезовима са српском већином, али углавном нису дозвољавала ништа друго осим решавања најургентнијих проблема. Скромне материјалне могућности државе, с једне стране, и велике потребе, с друге стране, онемогућавали су да се суштински поправи стање у области основног школства затечено после ослобођења и уједињења. Ни област средњег и стручног школства није се много разликовала, с тим што се у тој сфери образовања јасно уочава да држава није имала чврсто конципирану, дугорочно засновану и прецизно осмишљену просветну политику, да јој је недостајао план којим би, у складу с пројектованим циљевима, била разрађена тактика и стратегија модерног просветног развоја. Уместо тога, радило се стихијски, с одступањем од постављених пројеката. Просветне власти повлачиле су, мање-више, механичке потезе, не узимајући у обзир све факторе који би могли утицати на њихову реализацију. Чини се да нису унапред сагледаване све тешкоће које је било реално очекивати и предвидети, па се накнадно приступало исправљању потеза који би се показали погрешни. Тако су средње и стручне школе најпре интензивно отворане да би, неколико година потом, бивале затваране. Убрзо се показало да средње школе нису много доприносиле просветном развоју српске заједнице пошто су биле смештене у градско-варошким центрима, удаљеним од српских села. За Србе су биле најважније учитељске школе у којима би се формирао просветни кадар за подучавање сеоске деце. У учитељима је оскудевала нарочито северна Далмација, с обзиром на то да је, уместо у Книну, препарандија отворена у Шибенику, а да уз њу није изграђен интернат у коме би становали ученици из континенталних делова. Српска села су због тога често остајала без учитеља Срба, а на то је утицало и превлађујуће уверење да у заједничкој држави не треба водити рачуна о националности предавача, већ да се треба сконцентрисати на остваривање циља – описмењавање и подизање културног нивоа становништва.

После уједињења, за време провизоријума који је трајао до 1921. године, средње школе у Далмацији имале су 14,11% наставника српске националности,⁴ а основне школе 11,81%;⁵ професора Срба у средњим школама Хрватске и Славоније било је 13,85%,⁶ а учитеља „пучких“ школа 23,41%.⁷ Дакле, број наставника Срба био је у несразмери према укупном броју Срба, који су чинили 17% становника Далмације и 24,1% становника Хрватске и Славоније. Прецизнија слика добија се када се упореде подаци по срезовима и жупанијама. У северној Далмацији, тамо где су Срби чинили апсолутну већину, у бенковачком и книнском срезу, проценат Срба учитеља углавном се поклапао с процентуалним уделом српског становништва, али у которском срезу, који је такође спадао у област Далмације према наслеђеној и даље важећој административној подели Далмације из Аустроугарске, Срба учитеља било је знатно мање него што би требало, с обзиром на националну структуру тог среза. Недовољна заступљеност учитеља Срба приметна је и у Личко-крбавској жупанији. Управо у српским срезовима те жупаније, грачачком, доњолапачком и кореничком, недостајао је велики број учитеља српске националности.

Када се упореди процентуално учешће српског учитељског кадра и у осталим срезовима у Хрватској и Славонији где су Срби имали апсолутну већину, наилази се на исту ситуацију: осим у три сремска среза (Сремски Карловци, Митровица и Стара Пазова) и једног у Лици (Удбине), заступљеност Срба учитеља у основним школама на српском етничком простору била је далеко од задовољавајуће.

Недовољан број Срба предавача у основним школама био је резултат одступања од закона из 1888. по коме су учитељи у Хрватској и Славонији морали бити исте вере као и њихови ученици. Житељи појединих места тражили су само то да њиховој деци предају квалификовани учитељи, без обзира на њихову вероисповест, пошто би доследно придржавање законских одредби о конфесионалној припадности наставника сузило ионако скроман избор способних предавача. О верској (у суштини о националној) припадности предавача није се водило рачуна нарочито првих година после уједињења, па су многи учитељи римокатолици премештени у крајеве где је живео српски народ и обратно. Одељење за просвету и вере покрајинске управе за Хрватску и Славонију почело је од 1923. године поново да се придржава закона о вероисповести учитеља из 1888, али је упозоравало Министарство

⁴ *Државни календар Краљевине Срба, Хрватина и Словенаца за годину 1921*, Београд 1921, 277–279.

⁵ *Истио*, 279–289.

⁶ *Истио*, 340–359.

⁷ *Истио*, 360–410.

просвете да се поједина места у Лици, на Кордуну и Банији (ако тај закон остане на снази) уопште неће моћи попунити квалификованим учитељима због помањкања учитељског подмлатка православне вере; отежавајућу околност представљала је и удаљеност тих места, односно њихова лоша саобраћајна повезаност с оближњим градским центрима, због чега су се учитељи радије запошљавали у Срему, Војводини и Србији.⁸ Државне власти су зато биле принуђене да, приликом распоређивања предавача, воде рачуна првенствено о њиховој стручној спреми, о њиховим способностима да у малим, заосталим, аграрним заједницама делују просветитељски, стављајући у други план питање пропорционалне заступљености учитеља различитих националности.⁹

Стога не зачуђује што су, када је почело спровођење централизације власти, 1924. године, у нижим „пучким“ основним школама Личко-крбавске жупаније која је имала 52,38% Срба, Срби учитељи били заступљени само са 42,92%.¹⁰ Учитеља српске националности и даље није било довољно и у осталим крајевима с апсолутном српском већином, осим у војничком и у неколико сремских срезова.

У српским срезovima Далмације, ситуација је сада била гора него у раздобљу провизоријума, јер је број учитеља Срба у бенковачком, книнском и которском срезу био далеко од задовољавајућег.

Укупно узев, Далмација је средином двадесетих година имала 13,57% учитеља Срба, док их је у Хрватској и Славонији било 24,18%.

У исто време, у средњим школама Хрватске и Славоније радило је 17,15% професора Срба, а у средњим школама Далмације такође око 17,80%.

Међутим, оно што је угрожавало темеље школе као установе која је у младима требало да развија позитивне особине, да их научи међусобном уважавању и поштовању, солидарности и разумевању било је, пре свега, продирање политике у наставничке зборнице и учioniце, која је постепено тровала односе међу предавачима и њиховим ђацима. У ствари, извори указују на то да је у целом хрватском друштву постојала подељеност између припадника два народа – Срби су о себи говорили као о „грађанима трећег реда“ – да је свакодневница Срба протичала под тензијом, да су били окружени нетрпељивошћу, да су доживљавали различите облике притисака и насиља, често стрепећи и страхујући

⁸ Архив Југославије (даље: АЈ), 66–2323–2191, Покрајинска управа за Хрватску и Славонију – Министарству просвете, Загреб, 19. XII 1923.

⁹ Министарство просвете упутило је инструкцију покрајинској управи у Загребу „да у котару Двор нарочито обрати пажњу на постављење само квалификованих учитеља, не обзирајући се на вероисповести“ (курзив – С. Б.) (АЈ, 66–1305–1548, Министарство просвете – Покрајинској управи у Загребу, Београд, 25. III 1924).

¹⁰ *Државни календар Краљевине Срба, Хрватина и Словенаца за годину 1924*, Београд 1924.

за своју егзистенцију. Таква атмосфера преносила се и у школе. Док су учитељи и професори Срби били лојални заједници југословенских народа, напори државе да децу формира у духу државног и народног јединства и једнакости Срба, Хрвата и Словенаца били су опструисани од стране појединих острашћених наставника, Хрвата.¹¹ На непрофесионалне поступке наставника који су својим национално-политичким убеђењима нарушавали односе у радној средини и чије су васпитне методе биле далеко од „духа државног и народног јединства“, као и на инциденте које су ученици, често и сами затровани националном и политичком нетрпељивошћу, изазивали у школама, држава је реаговала детаљним истрагама које су резултовале, кад год је било потребно, разним казним мерама.¹² Приметна је, међутим, свест државе о осетљивости

¹¹ АЈ, 66–941–1337, Извештај др Алексе Ивића – министру просвете, Винковци, 18. VI 1924; АЈ, 66–878–1295, Лазар Ђелап – Министарству просвете, Брод н.С., 4. IX 1927; АЈ, 66–800–1241, Владимир Војновић – Министарству просвете, Нова Градишка, 15. V 1928; *истио*, Влада Војновић – Управи државне реалне гимназије у Новој Градишци, Нова Градишка, 9. XII 1927; АЈ, 66–815–1253; АЈ, 66–697–1156, Др Стеван Бубић – Министарству просвете, Бјеловар, 5. IX 1929; АЈ, 66–1564–1686, Пресуда Мартину Бешевићу, Карловац, 5. V 1927; АЈ, 66–59–153, Пајо Рибар, управитељ школе – Предстојништву кр. редарственог повјереништва за град Карловац и околицу, Турањ, 30. V 1929; АЈ, 66–2131–2070, Окружни начелник округа личко-крбавскога – великом жупану Приморско-крајишке области, Госпић, 21. XII 1924; АЈ, 66–1574–1691, Пресуда школског дисциплинског поверенства Приморско-крајишке области, Карловац, 6. IV 1928; АЈ, 66–67–172, Владимир Керечки, главни ревизор осиечке царинарнице – министру просвете, Осиејек, 17. V 1926; АЈ, 66–2010–1970, Молба мештана Чаковаца – министру просвете, 21. VII 1925; АЈ, 66–59–153, Милан Лолић, ум. свештеник – министру просвете, Загреб, 14. VI 1924; АЈ, 66–59–153; АЈ, 66–697–1156, Никола Бан – директору државне реалне гимназије у Бјеловару, Бјеловар, 24. IX 1929; АЈ, 66–865–1286, Покрајинска управа за Хрватску и Славонију – Министарству просвете, Загреб, 27. VIII 1924; АЈ, 66–815–1253, Стојан Жарковић – просветном одељењу Кр. банске управе Савске бановине, Госпић, 16. X 1931; „Уједино нас је Старчевић“, Вести из места“, *Стрпача* (Осиејек), бр. 42, 2. VI 1921, 2; АЈ, 66–822–1258, Проф. Јован Пухар, пр. управитељ државне реалне гимназије у Оточцу – Просветном одељењу Приморско-крајишке области, Оточац, 3. VII 1928; АЈ, 66–59–153, Армијски генерал – министру просвете, Београд, 27. VII 1928; АЈ, 66–1577–1693, Окружно начелство округа личко-крбавскога – одељењу Министарства просвете у Загребу, Госпић, 16. XII 1924; АЈ, 66–1496–1630, Пресуда учитељици Драгици Мандић, Осиејек, 22. VII 1929.

¹² Казне за прекршаје против државе биле су укори, премештаји, пензионисање, ређе отпуштање професора. Реч је о дисциплинским казнама предвиђеним чл. 165 Закона о чиновницима, за преступе по чл. 164 истог Закона као што су, између осталих, „неморално и недостојно владање“, „непристојно и преко поступање са подручницима и народом“, „рђаво употребљавање своје власти старијега службеника према млађим“, „непослушност спрема наредба претпостављених власти“, „у злобној намери оговарање поступака или наредба власти у канцеларији и пред млађима“, „прављење сметње, свађе, неслагање са друговима у служби“ итд. (*Закон о чиновницима и осталим државним службеницима краљевског реда*, Београд 1923, 58).

питања везаних за међунационалне односе и напор да се, ипак, покаже што већи степен толеранције, непристрасности и правичности.¹³ Срби су на свом етничком простору, поготово у малим сеоским срединама, то понекад доживљавали као својеврсну небригу државе о њиховом националном опстанку, осећајући се угрожени и захтевајући да у својим срединама имају наставни кадар који ће децу васпитавати у складу с њиховим идентитетом и традицијом.

У сваком случају, негативне последице недовољно осмишљене и многим проблемима оптерећене просветне политике, сносили су, пре свега, Срби: за разлику од хрватских срезова, у којима је аналфабетизам био ређа појава, највише неписмених регистровано је управо у српским срезovima.¹⁴

У неповољној ситуацији налазила се и најзначајнија институција српског народа, Српска православна црква, и даље главни носилац и чувар српског националног идентитета и традиције. Верска здања Српске православне цркве у Горњокарловачкој, Пакрачкој, Сремскокарловачкој, Далматинско-истарској и Бококоторској епархији, којима је био обухваћен српски народ у Хрватској, Славонији и Далмацији и где се налазило укупно 30 манастира и више стотина цркава, била су запуштена, оштећена током рата и нагрижена зубом времена. Без могућности да сама обнови православне храмове, Црква је очекивала помоћ од државе, која је само делимично финансирала радове на рестаурацији српских сакралних објеката.¹⁵ У сиромашним црквама и међу убогим парохијанима посустале религиозности, служило је исто такво, скромно и сирото, свештенство. Због незавидног материјалног положаја духовних лица, који је држава покушавала да, колико-толико, поправи одобравајући и ванредна средства за њихово издржавање, мали број младих се опредељивао за свештенички позив, те су парохије често остајале упражњене, и поред настојања власти да приоритетно школује

¹³ Карактеристично је да се уважавала стручна оспособљеност наставника, па није препоручивано да се добри предавачи отпуштају из службе чак ни када није било дилеме да су као противници југословенске државе били антисрпски оријентисани и да су се према ученицима опходили пристрасно и необјективно. АЈ, 66–941–1337, Извештај др Алексе Ивића – министру просвете, Винковци, 18. VI 1924.

¹⁴ Према попису из 1931. године на подручју Приморске бановине било је 57,4% неписмених лица старијих од 10 година, а на подручју Савске бановине 27,7% (*Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine, knjiga III: prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Београд 1938, 7–8). У далматинским крајевима Приморске бановине, по броју аналфабета предњачили су кнински (69,3%) и бенковачки срез (68,2%) (*Истио*, 68–69). И у Савској бановини велики проценат неписмених карактеристичан је управо за српске срезове Вргинмост, Глина, Костајница, Грачац, Доњи Лапац, Кореница, Удбина, Војнић, Слуњ, Пакрац (*Истио*, 79–96).

¹⁵ АЈ, 69–74–119 и АЈ, 69–74–120.

управо кадар који је долазио из епархија с недовољно свештеника.¹⁶ На број духовних лица негативно је утицало и гашење богословије у Задру. Та школа затворена је после припајања дела југословенске територије Италији, а новоосновани Православни богословски факултет у Загребу, на коме је требало да Срби из Хрватске стичу високо образовање из области теолошких наука, није успео да опстане.¹⁷

Своју политичку вољу Срби у Хрватској, Славонији и Далмацији изразили су на четири парламентарна избора (1920, 1923, 1925. и 1927). Сваки пут, они су гласали за Демократску, односно, од 1925. године, Самосталну демократску странку и Радикалну странку. За прву су се опредељивали централни делови српског етничког простора (Лика, Банија, Кордун, западна Славонија), на којима је постојала традиција Српске самосталне странке, а за другу Срби Срема и источне Славоније, где је постојала снажна радикалска традиција, као и Срби у Далмацији, где самосталци нису имали упориште и где се Српска народна странка Саве Бјелановића утопила у Радикалну странку. Тако су се те две политичке партије на хрватском подручју јасно профилисале као странке српског народа, међу чијим кандидатима је он тражио своје скупштинске представнике. На изборима 1920. године Срби у Хрватској и Славонији добили су 21 посланика, 1923. – 13, 1925. – 18 и 1927. – 17 посланика, што значи да су у укупном броју посланика с тог подручја учествовали са 22,58%, 19,11%, 26,47% и 23,52%.¹⁸ Како су Срби у Хрватској и Славонији чинили 24% становништва, нешто већи број посланика у Народној

¹⁶ У Горњокарловачкој епархији је 1925. године било упражњено више од 60 парохија (АЈ, 69–39–63, Свети архијерејски синод Српске православне цркве – министру вера, 14/27. VIII 1925). Министар вера донео је одлуку да су богословије „безусловно“ дужне да, бирајући између два кандидата која подједнако испуњавају тражене услове, у први разред школске 1927/28. године приме ђака који долази из епархије с недовољним бројем свештеника; обавезне су да тог кандидата упишу чак и у случају да је лошији, а ослобођене обавезе према њему само ако уопште не испуњава услове за пријем у богословију (АЈ, 69–41–65).

¹⁷ Александар Раковић, „Источно-православни богословски факултет Свеучилишта у Загребу 1920–1924“, *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, III, Зборник радова са научног скупа, Београд 2007, 221–238; Богољуб Шијаковић, Александар Раковић, *Универзитет и српска теологија: историјски и просветни контексти оснивања православног богословског факултета у Београду (истраживања, документација, библиографија)*, Београд 2010, 85–105.

¹⁸ Према: *Стаτισтички преглед избора народних посланика за Уставотворну Скупштину Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца, извршених на дан 28. новембра 1920. год.*, Београд 1921; *Стаτισтика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца одржаних 18. марта 1923. године*, редиговао Лаза М. Костић, Београд 1924; *Стаτισтика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца одржаних 8. фебруара 1925. године*, Београд 1926; *Стаτισтика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца одржаних 11. септембра 1927. године*, израдио Лаза М. Костић, Београд 1928.

скупштини од оног који им је припадао с обзиром на националну структуру имали су само у скупштинском сазиву од 1925. године. У Далмацији су изабрали први пут 1 посланика, други пут 4, затим 5 и, коначно, 4 посланика српске националности, тако да је у парламент ушло, од укупног броја далматинских представника, 9,09%, 26,60%, 31,25%, односно 25% Срба.¹⁹ То значи да су они већ од 1923. године имали знатно већи број својих скупштинских представника него што је требало да би скупштински састав био у складу са структуром од 17% српског становништва. Међутим, ако анализирамо податке за Хрватску, Славонију и Далмацију заједно, долазимо до следећих закључака. На парламентарним изборима 1920. године Срби у Хрватској, Славонији и Далмацији добили су 22 посланика или 21,15%, на изборима 1923. – 17 посланика или 20,45%, 1925. – 23 или 27,38% и 1927. – 21 или 25%. Како је на том подручју живело, до ослобођења окупираних крајева у Далмацији, 20,79% Срба, а према попису из 1921. године, 22,76% Срба, то значи да је тек средином двадесетих година проценат српских посланика у Народној скупштини премашио процентуално учешће Срба у укупном броју становника. Максимум који је тада досегнут поново се смањило на последњим изборима, али је и даље остао нешто већи у односу на учешће Срба у националној структури. Међутим, подељеност између две политичке опције слабила је национални фронт Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији. Треба имати у виду и то да је 1920. године међу изабраним посланицима Србима било и кандидата с комунистичке листе, који нису заступали национални, већ класни програм. Тезу о српској политичкој хегемонији, коју су пласирали хрватски политички кругови, доводи у питање не само то што Срби, за разлику од Хрвата, нису били политички хомогени, већ и низ других показатеља. Осим тога што број српских посланика све до средине двадесетих година није био већи од њиховог удела у националној структури становништва, неки од њих уопште нису били домицилно везани за хрватски простор, а једна групација, окупљена око Светозара Прибићевића, везала се за хрватске политичке снаге. На изборима за Уставотворну скупштину 1920. године, 32,12% Срба из Личко-крбавске, Модрушко-ријечке и Загребачке жупаније репрезентовало је шест посланика или 18,75%, од којих су четворица или 12,5% имали стално место пребивалишта у жупанијама које су представљали. Да будемо још прецизнији: око 285.000 Срба из Лике, Баније и Кордуна дало је само два посланика чије је место пребивалишта било на подручју Горње крајине. Слично је било и у Славонији, где су од 29 посланика само тројица били Срби чије је стално место пребивалишта било у Славонији, или 10%, што је знатно мање од процентуалне заступљености Срба у становништву Славоније, која је износила

¹⁹ Исто.

24,5%.²⁰ Ни посланик који је изабран у Далмацији није имао стално пребивалиште на простору који је требало да представља у парламенту, већ је долазио из Београда. На изборима 1923. године српски народ Личко-крбавског, Модрушко-ријечног и Загребачког изборног округа представљало је 6 Срба или 26,8%, што је процентуално било више него на претходним изборима, али и даље није било у складу с националном структуром. Од тих 6 посланика само двојица су имали место пребивалишта на подручју Горње крајине. Могућност већег утицаја српских странака и успостављање њихове хегемоније после избора 1925, када су Срби добили нешто више посланика, и то само захваљујући изборној сарадњи Радикалне и Самосталне демократске странке која је спречила расипање српских гласова, ометала је и чињеница да се тај тзв. Национални блок радикала и самосталаца убрзо после избора распао, да је формирана влада Народног споразума којом је на власт дошла, поред Радикалне и Хрватска сељачка странка, а Српска демократска странка прешла је у опозицију. Затим, после избора 1927. у парламент је ушло 10 српских посланика радикала, што значи да је процентуални удео представника Радикалне, за хегемонију оптуживане странке, у укупном броју изабраних посланика из Хрватске, Славоније и Далмације био упола мањи него што би требало с обзиром на удео Срба у структури становништва. Друга странка која је имала присталице међу Србима у Хрватској, опозициона Самостална демократска странка, налазила се, као фанатичан противник београдске владе, у истом табору са Хрватском сељачком странком. Она не само што није била у редовима оних који су оптуживани за угњетавање и експлоатацију хрватског народа већ је, у оквиру Сељачко-демократске коалиције, формиране новембра 1927. године, постала главни носилац отпора режиму тзв. великосрпске хегемоније.

Тезу о српској хегемонији треба проверити и анализом стања у државној управи. Срби су запажали да су се франковци и клерикалци, које је пораз Хабзбуршке царевине у првом тренутку натерао на пасивизацију, већ од 1919. године поново активирали, охрабрени чињеницом да кривци за злочине над Србима нису кажњавани. Непријатељи Срба, напротив, често су заузимали високе положаје у друштву, као што је то било на пример у Славонском Броду. Симпатизер франковаца ту је био шеф полиције док се на челу суда налазио један познати србофоб. Он је изјављивао, између осталог, да су Срби „балканезери“, да на Дрини треба разапети бодљикаве жице, да има превише Срба запослених у судству Славонског Брода. Његов заменик такође је био србофоб, а

²⁰ Đorđe Stanković, „Srbi u Slavoniji na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine“, *Tokovi istorije 1–2*, 2002, 63; Đorđe Stanković, *Istorijski stereotipi i naučno znanje*, Beograd 2004, 139.

Срби су се жалили и на пристрасност још једног судије, који им изриче престроге казне само због њихове националне припадности.²¹ Да чиновништво из времена Аустроугарске доста дуго није сносило последице за своје иступе против Срба, показују и примери из Осијека. У том граду, човек који је за време рата био градски капетан и шеф полиције, сада се налазио на месту шефа господарског одсека. Судија који је за време рата користио сваку прилику да прогања Србе и који је уочи рата подигао оптужбу против Јована Скерлића (због његовог чланка у *Српском књижевном гласнику*), а 1918. године забранио Хрватском штампарском заводу у Осијеку штампање књижевно-филозофске студије Милоша Ђурића *Смрт мајке Јузовића*, и у августу 1919. године налазио се на месту управитеља државног одветништва у Осијеку.²² Тек потом премештен је у Бјеловар да би тек јула 1921, због повреде службених дужности, био осуђен благом дисциплинском казном укора. Прошло је још годину дана док није донета одлука да се том судији обустави сталност, због тога што се показао недостојним свог положаја.²³

На истим положајима и у истим звањима био је запослен, не само у судству, већ и у осијечкој полицији знатан број лица која су представљала особе од највећег поверења претходног, аустроугарског режима. Према извештају комесара железничке полиције, у осијечкој полицији, осим шефа полиције, једног перовође и извесног броја редара, који су накнадно примљени у службу, није било „ни једног органа који воли ову државу и који јој одано служи“.²⁴ На пријаве против тих лица није било скоро никаквих реакција. Сви покушаји младе државе да у осијечкој полицији нешто промени наилазили су на велики отпор јавности: када је у полицију примљено 12 редара и 4 агента Срба хрватска штампа оптужила је великог жупана за „србоване“.²⁵ Хрватским политичким круговима сметало је присуство Срба не само у полицији, већ у чиновничком апарату уопште. У једном тренутку, међу Србима се пронео глас да је осјечка организација Хрватске заједнице поднела компетентним органима власти у Београду листу чиновника које је требало преместити из Осијека; међу непожељним службеницима били су, према српским изворима, сви чиновници српске националности у Осијеку, па чак и они најнижег ранга.²⁶

²¹ АЈ, 63 (пов.) –2/2, Министарство унутрашњих дела – Министарству правде, Београд, 2. X 1923.

²² „Неокајани греси“, *Стјража*, бр. 2, 9. VIII 1919, 3.

²³ АЈ, 63 (пов.) –2, Записник комисије, Београд, 12. VI 1922.

²⁴ АЈ, 14–209–754 Комесар жељез. полиције – Министарству унутрашњих дела, Осијек, 17. IX 1922.

²⁵ „Хајка на Србе“, *Стјража*, бр. 146, 13. X 1921, 2.

²⁶ „Сви Срби чиновници проскрибовани!“, *Стјража*, бр. 194, 10. IX 1924, 3.

И док хрватска страна није била спремна да толерише Србе у државној управи, према Пројекту Министарског савета Краљевине Србије о провизорном уређењу државе Срба, Хрвата и Словенаца, састављеном уочи уједињења 1918, било је предвиђено да на свим нивоима државне управе остану сви чиновници који су до тада обављали своју дужност.²⁷ Да фаворизовања Срба у периоду провизоријума, пре проглашења Видовданског устава, уистину није било, показују статистички подаци према којима је на подручју Хрватске и Славоније у државној управи било укупно (изузимајући војску и жандармерију) 17,58% Срба, док је на простору Далмације било 10,90% Срба.²⁸

С обзиром на то да у изворима статистичке провенијенције нису пописани припадници жандармерије и осталих полицијских органа, њих нисмо у могућности да обухватимо анализом. Када је реч о војсци, такође не можемо утврдити њену бројност на територији Хрватске, Славоније и Далмације: извори говоре само о њеном командном саставу. Па тако, на подручју Јадранске дивизијске области (која се налазила у оквиру II армијске области), чији је командант био генерал Живко Павловић, било је 75,81% Срба. И командант Савске дивизијске области (IV армијска област) био је Србин, генерал Петар Т. Пешић, а под његовом командом било је 55,88% официра српске националности. На челу Осигејке дивизијске области налазио се, такође српски, генерал Панта К. Грујић под чијом је командом било 61,53% официра Срба.²⁹

Битно је истаћи и то да историјске покрајине нису укинуте ни после доношења Видовданског устава 1921, па ни после доношења Уредбе о подели земље на области (априла 1922), већ су покрајинске управе постојале све до 1924. године. У време укидања Покрајинских управа, средином двадесетих година, у Хрватској и Славонији било је 20,30% државних службеника Срба, а у Далмацији 14,02%.³⁰ Према томе, про-

²⁷ Ђ. Stanković, *Istorijski stereotipi i naučno znanje*, 108.

²⁸ *Државни календар Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца за годину 1921*, Београд 1921; Ђорђе Stanković, „Srbi u državnoj upravi u Slavoniji za vreme provizorijuma 1918–1921“, *Istorija 20. veka* 1–2/1999; Ђ. Stanković, *Istorijski stereotipi i naučno znanje*, 103–117.

²⁹ *Краљевина Срба, Хрватска и Словенаца. Алманах, св. I (1921–1922)*, саставио и уредио Виктор Манакин, Загреб 1925.

³⁰ *Државни календар Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца за годину 1924*, Београд 1924; Ђорђе Stanković, „Srbi u državnoj upravi Slavonije za vreme sprovođenja centralizacije vlasti 1921–1929“, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–2/2000, 89–98; Ђ. Stanković, *Istorijski stereotipi i naučno znanje*, 146–160. Проблем учешћа Срба у државној управи био је предмет интересовања српске штампе, која је повремено објављивала резултате анализа својих сарадника. Тако је *Српско коло* објавило податке према којима је 1923. године од 999 чиновника политичке управе у Хрватској и Славонији било 226 Срба, иако их је по броју становника требало бити још 50; при томе, они су углавном заузимали ниже положаје, попут официјала, акцесиста, подворника и сл.,

центуално учешће Срба у државној управи Хрватске, Славоније и Далмације било је веће него у раздобљу провизоријума, али је и даље било испод њихове заступљености у националној структури становништва тог простора. Из овог податка изузети су поново само војска и жандармерија (због тога што су се оне налазиле под јединственом командом) и полицијски комесари (зато што их је постављало Министарство унутрашњих дела у Београду).

За наредни период, који је уследио после укидања Покрајинских управа, нема тако детаљних статистичких података као за раздобље провизоријума и период спровођења централизације власти: извори наводе углавном једино носиоце извршне власти (управитеље, директоре, шефове). За подручје Далмације евидентирали смо 9,17% Срба на таквим положајима, док их је на подручју Хрватске и Славоније било 25,01%.³¹ Уочљиво је, дакле, да је у том другом раздобљу централизације власти, после 1925. године, у Далмацији дошло до наглог пада броја Срба у управљачкој структури, док је у Хрватској и Славонији тај број растао, достижући њихово процентуално учешће у националној структури. С обзиром на све веће политичке тензије у Краљевини, које су достигле врхунац средином 1928. године, чини се да су Срби после убиства хрватских посланика у Народној скупштини морали бити снажно потиснути са својих места у државној управи. У том смислу индикативно је писање листа *Привредник*, према чијим је анализама из септембра 1928. године у државној управи Сплитске области било врло мало Срба, иако су они чинили петину њеног становништва.³²

У сваком случају, анализа статистичких извора показује да Срби током десетогодишњег периода нису учествовали у државној управи у проценту који би био већи у односу на њихово учешће у националној структури становништва Хрватске, Славоније и Далмације. Тај проценат достигли су тек око 1927–1928. године, и то само на простору Хрватске и Славоније. У Далмацији је, међутим, ситуација била много неповољнија по Србе: после извесног повећања њиховог броја у структури власти средином двадесетих година, тај број је убрзо поново смањен, и

док их на важнијим местима скоро и није било. У просветном одељењу била је слична ситуација: од 62 чиновника било је само 9 Срба, а требало је да их буде 16 („Ко је запостављен?“, *Српско коло*, бр. 31, 26. VII 1927, 233).

³¹ *Алманах Краљевине Срба, Хрватина и Словенаца*, св. 3 (1927–1928), Загреб 1928.

³² „Белешке“, *Привредник* (Београд) бр. 9, септембар 1928, 137. Статистикама се бавио и београдски дневни лист *Полићика*, објављујући анализу службеника запослених у државној финансијској контроли. Из ње произлази да су Хрвати, а не Срби, у тој грани државне управе имали релативну већину неуказног и апсолутну већину указног особља („Једна занимљива статистика“, *Полићика*, бр. 74411, 16. XII 1928, 6; исто у: *Јединство* (Београд), бр. 56, 27. XII 1928, 3).

то тако драстично да је на крају двадесетих година у државној управи било чак и мање Срба него на почетку.³³

Поставља се и питање односа Круне према Србима у Хрватској, Славонији и Далмацији, да ли се ту наилази на елементе који би могли указивати на фаворизовање тог дела српског корпуса у односу на Хрвате. Краљ Александар I Карађорђевић вршио је владарску дужност окружен, између осталих сарадника, и појединим представницима Срба у Хрватској. Уверен да управо они треба да имају посредничку улогу између Београда и Загреба, политичке одлуке које су се тичале регулисања српско-хрватских односа он је доносио консултујући се и са њима и, у већој или мањој мери, уважавајући њихово мишљење. На двор Карађорђевића долазили су појединци, али и, ређе, читава изасланства, народни посланици, министри, чланови различитих политичких странака и личности различитих политичких опредељења; православни и римокатолици, богатији и сиромашнији, грађани и сељаци, свештеници, индустријалци, уметници и научници, они из континенталних као и они из приморских делова некадашње Троједнице. Сусрећући, повремено, све те личности, краљ је био у прилици да стекне извесну представу о политичкој и интелектуалној елити српског народа у Хрватској, Славонији и Далмацији, као и о проблемима с којима се тај народ суочавао, о његовим економским, привредним, просветним и културним потребама.

Срби су комуницирали са краљем и писменим путем, обраћајући му се у вези с разним личним питањима или питањима која су се тичала њихове заједнице, очекујући његову интервенцију у смислу исправљања неправди, нелегитимних и нерегуларних поступака државних и локалних органа власти, а у одређеним случајевима надајући се и конкретної финансијској помоћи. Краљ је, са своје стране, уважавао рад српских установа и подржавао акције које су доприносиле превладавању наслеђене заосталости неразвијених крајева. Владујући, међутим, земљом у којој су се нашле на окупу, једна уз другу, различите културе, конфесије, менталитети, обичаји, историјска искуства, он је, по свему судећи, све њене грађане и територије третирао као равноправне чланове државне заједнице који, у складу са степеном развоја, имају подједнака права на сва средства и методе неопходне за цивилизацијски напредак. Сходно томе, разне облике помоћи и подршке која је из краљеве канцеларије стизала Србима у Хрватској уживали су како Срби у осталим деловима Краљевине, тако и појединци и институције других

³³ Пошто при анализи статистичког материјала нисмо располагали прецизним подацима о националности државних чиновника, морали смо се ослонити на оне који су нам били доступни, па смо Србе идентификовали по именима и презименима. Иако то није сасвим поуздана метода, сматрамо да она, у основи, пружа прилично јасну слику о заступљености Срба у државној управи Хрватске, Славоније и Далмације. Извесна мања одступања, верујемо, ипак не могу бити толика да битно мењају резултате до којих смо дошли.

народа. На основу расположивих извора не могу се извести закључци да је краљ фаворизовао Србе и српски етнички простор у односу на Хрвате и целину хрватске територије, али ни да их је запостављао у односу на друга подручја. Другим речима, не стиче се утисак да је он према својим поданицима испољавао пристрасност с обзиром на њихов национални идентитет.

Међутим, хрватски политички лидери, посебно Стјепан Радић који је имао највише утицаја у хрватским масама, упорно су стварали стереотипе о угрожености Хрватске и Хрвата, који су се урезали дубоко у свест и подсвест хрватског народа, фанатизујући његове припаднике и систематски трујући односе између Срба и Хрвата. Извори различите провенијенције говоре о подељености између та два народа која је владала у хрватском друштву, о међусобном неповерењу, о варничењима, споровима и сукобима, о томе да је српски свет у Хрватској итекако сносио последице пропаганде хрватских политичара, често живећи у стању страха и стрепње. Од тренутка ступања у нову државу Срби су били принуђени да устају у одбрану свог имена, језика, писма, вере. Хрватски интелектуалци настојали су да српско име избришу из употребе и замене га називом „Власи“. То је чинио, на пример, професор универзитета, историчар Вјекослав Клаић, уз свесрдну подршку јавног мњења: када је професор Алекса Ивић приговорио свом колеги што Србе назива Власима јер је наука доказала да је становништво које се у изворима помиње као влашко, у ствари српско, утицајни листови *Обзор* и *Хрваїи* узели су у заштиту хрватског историчара.³⁴ На мети напада налазила се нарочито ћирилица, од које се толико зазирало да се трговци Срби, у неким местима, читавих годину дана од завршетка рата нису усуђивали да поново истакну своје некадашње, ћирилицом исписане називе фирми.³⁵ Кад год би то писмо излазило из сенке реаговала су хрватска гласила, доносећи негативне коментаре, па чак и нападе на надлежне органе који су допуштали да ћирилица заузме равноправно место.³⁶ Појединци који су иступали у јавности са ћирилицом доживља-

³⁴ А. Ивић, „О српском и хрватском имену“ – Одговор ‚Обзору‘ и ‚Хрвату‘“, *Радикал* (Београд), бр. 165, 4. V 1922, 2; *истио*, бр. 166, 5. V 1922, 2.

³⁵ *Сїража*, бр. 6, 21. I 1920, 3.

³⁶ „Вести из места и околице“, *Сїража*, бр. 120, 5. X 1920, 2. Лист *Дубровник* упозоравао је на кампању која се у јавности води против ћирилице под изговором да је употреба тог писма израз српске хегемоније („Борба против чирлице“, *Дубровник*, бр. 45, 7. VI 1922, 2). За разлику од хрватских листова, у којима се није могло видети ниједно ћирилично слово, српски листови у Хрватској објављивали су текстове писане на оба писма. *Срїско коло*, један од таквих листова, бранило је употребу латинице аргументацијом која се састојала у томе да је латиница светско писмо, дакле и српско, а не само хрватско, да је поред ћирилице и она државно писмо, да знање уопште, па и знање латинице, увек олакшава напредак у животу и омогућава просперитет; исто тако, *Срїско коло* је уверавало своје читаоце да коришћење латинице не представља опасност по национални идентитет, будући да су и они Срби из Америке, па и из саме

вали су разне непријатности, па тако и да се ћирилички натписи на њиховим трговачким радњама бришу, прецртавају и оштећују на различите начине.³⁷ У другим местима, пак, називи фирми свих радњи чији су власници били Срби, били су написани и ћирилицом и латиницом, док су власници Хрвати своје фирме исписивали искључиво латиницом.³⁸ Срби су, очигледно, свесрдно прихватили идеју народног јединства, за разлику од Хрвата који су инсистирали на сопственој посебности и различитости у односу на Србе. Поред неуважавања ћирилице, Србе је изузетно погађало и непоштовање њихове вере. У правосуђу и школству за припаднике православне вероисповести упорно је коришћен назив грчко-источни, као што је била пракса у Аустроугарској.³⁹ Неки примери указују на то да није увек поштован ни православни Божић нити други православни празници, па се дешавало да се странке православне вероисповести позивају на расправе у време православних празника, да се Србима заказују судске парнице управо тих дана, па чак и на сам Велики петак.⁴⁰

Српски политичари и интелектуалци из Хрватске, како они радикалног усмерења (др Милован Грба, др Никола Ђурђевић, др Душан Пелеш...) тако и они из круга Светозара Прибићевића (Светозар Прибићевић, Адам Прибићевић, Срђан Будисављевић, Душан Иванчевић и други), излазили су у јавност са својим ставовима о разлозима због којих влада напетост у српско-хрватским односима. Сви они углавном су се слагали у томе да хрватски сепаратизам има дубоке корене и да се не да тумачити као реакција на неадекватне потезе државних власти младе Краљевине. Анализа њихових погледа показује да је српска политичка и интелектуална елита из Хрватске, Славоније и Далмације узроке српско-хрватског спора налазила, у основи, у великохрватским амбицијама Хрвата, чије су остварење ометали Београд и Срби представљајући, због тога, мету њихових напада. Варирајући ову основну идеју Срби из Хрватске уочавали су, такође, и оданост Хрвата Хабзбуршкој империји под чијим су се окриљем некада налазили и чији нестанак с међународне сцене нису очекивали нити желели, као и разлику у вери која их је, као страствене римокатолике, удаљавала од православних сународника.⁴¹

Хрватске, који нису знали ћирилицу, учествовали у светском рату као добровољци у редовима српске армије („Зашто доносимо и латиницу“, *Српско коло*, бр. 10 и 11, 1. IV 1920, 6).

³⁷ „Виша европска култура“, *Службени лист*, бр. 251, 15. XI 1922, 2.

³⁸ *Сећања Привредникових ишћомаца, књига II*, Београд 1998, 365.

³⁹ „Grčko-istočni“, *Службени лист*, бр. 10, 3. X 1919, 3.

⁴⁰ „Осјечки судбени сто и српски празници“, *Службени лист*, бр. 92, 11. VIII 1920, 1; „Осјечки котарски суд и српски празници“, *Службени лист*, бр. 32, 30. IV 1921, 2.

⁴¹ Никола Ђурђевић, *Народно јединство и закључак Хрватског сабора од 29. октобра 1918*, Нови Сад 1919, 27–28; А. Прибићевић, „Селачки немири у Хрватској“,

Овакво уверење Срба из Хрватске, а и савремене науке, да је бесомучна хајка на великосрпски хегемонизам у највећој мери била димна завеса којом су се прикривале великохрватске намере, недвосмислено потврђују и овде изнети подаци о положају Срба: иако наша тема није исцрпљена до краја и може се допуњавати још низом сведочанстава, јасно је да су у Краљевини СХС Срби у Хрватској Славонији и Далмацији остали маргинализована заједница, да се њихов материјални, просветни и културни положај није битно променио у односу на раздобље хабзбуршке владавине, да их Круна није фаворизовала, да у државној управи нису учествовали у броју који би био већи у односу на њихово процентуално учешће у националној структури, већ како је тај број често бивао и мањи, да су и резултати парламентарних избора тешко могли да омогуће њихову политичку доминацију. Извори бацају сасвим другу светлост на тезу о угрожености Хрвата у односу на то како је свој положај представљала хрватска страна, а неумитна логика чињеница води нас закључку да Срби нису били нити су могли бити никакви тлачитељи, освајачи и поробљивачи, те да је представа о Србима као хегемонистима била више плод пропаганде него реалног стања.

Sofija Božić

SERBS IN CROATIA, SLAVONIA AND DALMATIA AND
“GREATER SERBIAN HEGEMONY” IN THE KINGDOM OF
SERBS, CROATS AND SLOVENES (1918–1929)

S u m m a r y

The Croatian political and intellectual leadership that took in advance, before the creation of the Yugoslav state, a separatist stance in the new union – the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, shaped the stereotype

Српски књижевни гласник, књ. I, бр. 3, 1. X 1920, 204–209; „Разговор с г. Миланом Прибићевићем“, *Демократија*, бр. 105, 2. IX 1919, 1; Милован Грба, „Покрајинска ксенофобија“, *Нови живоић*, књ. V, св. 7, 4. VI 1921, 193–205; М. Грба, „Прилике у Хрватској и Стјепан Радић“, *Нови живоић*, књ. IV, св. 1, Београд 1921, 3–8; Милован Грба, „Покрајинска ксенофобија“, *Нови живоић*, књ. V, св. 7, 4. VI 1921, 193–205; Михаило Медаковић, „Ултрамонтанизам као сметња јединству“, *Нови живоић*, књ. VI, св. 3, 30. VII 1921, 69–72; Урош Десница, „Анкета о српско-хрватским односима“, *Српски књижевни гласник*, књ. VI, бр. 2, 16. V 1922, 118–119; Светозар Прибићевић, „Народно и државно јединство“, *Будућности* (Београд), књ. I, бр. 6, 15. III 1922, 245–247; Душан Иванчевић, „Г. Стјепан Радић и његова „миротворна република““, *Српски књижевни гласник*, књ. X, бр. 7, 1. XII 1923, 525–534; *истио*, књ. X, бр. 8, 16. XII 1923, 525–534; К, „Srbi u Hrvatskoj prema evoluciji hrvatske politike“, *Novo doba*, br. 100, 29. IV 1925, 1.

about the Serbian factor as the main culprit of the deep political crisis that the Kingdom faced since the very start, i.e. of Serbian domination of other peoples. The paper focuses on the position of the Serbs in Croatia, Slavonia and Dalmatia so as to, based on the inexorable logics of facts, get closer to the answer to the question about whether the accusations against the Serbs were grounded in historical reality or political motives were hidden behind the systematic and continuous burdening of the Serbian factor with suspicions of hegemonistic intentions. Research has shown that in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, the Serbs in Croatia, Slavonia and Dalmatia remained a marginalised community. Their material, educational and cultural position did not change significantly compared to the period of the Habsburg rule. The Crown did not favour them and they did not participate in the state administration in numbers higher than their percentage share in the national structure since – as this number was often even smaller, the results of parliamentary elections could hardly enable their political domination. Sources shed entirely different light on the thesis about the vulnerability of the Croats, which was long accepted by historiography as a credible historical interpretation, and testify to various forms of pressures and violence against the Serbs, who often worried and feared about their existence in the Croatian milieu. The collected testimonies about the position of a significant part of the Serbian nation lead to the conclusion that the Serbs were not nor could have been oppressors, conquerors and persecutors, and that the image of the Serbs as hegemonists is the result of propaganda rather than the real situation.